

Опсада Никшића 1877 г. према извјештају никшићког наиба

Од почетка херцеговачког устанка 1875 год. град Никшић је све до његова опсиједања 1877 год. био скоро отсјечен од осталог дијела Херцеговине. Једина му је веза била кланац Дуга. И само јачи одреди војске могли су се од времена до времена пробити кроз тај кланац и донијети у Никшић потребну храну и муницију.¹⁾

Када је 20 јуна 1876 г. Црна Гора заједно са Србијом ступила у рат против Турске, стање у Никшићу постало је још теже.²⁾ За вријеме примирја, а у складу с цетињским уговором, послато је у Никшић 700 тавара хране, а требало је послати 900 тавара, али због јаке зиме није то било могуће. Већ 9/21 јануара 1877 г. никшићки управни одбор («*meclisi idare*») тужи се херц. мутесарифу, да та храна за 3500 душа може бити само до половице фебруара. Вилајет, који је о том био обавијештен, тражио је од Порте да се на сваки начин осигура слање хране.³⁾

Почетком марта Турска је склопила мир са Србијом, али са Црном Гором није могло доћи до споразума, јер је она поред осталог тражила Никшић, на што ни турска влада ни њен нови парламенат нису хтјели пристати. Слиједећег мјесеца Русија је навијетсила рат Турској. Тада је Црна Гора била притијештена с три стране, те је Сулејман-паши пошло за руком да продре до Никшића и да га снабдије с храном и заузевши кланац Острог да се сједини са скадарском војском.⁴⁾ Али напредовање Руса ометло је

¹⁾ Тако је у децембру 1875 год. Реуф-паша успио донијети у Никшић храну за 5—6 мјесеци, о чему је новоназарски мутесариф депешом од 23 децембра 1271 г. (4. I. 1876) извјестио бос. вилајет. (Турски архив Земаљског музеја у Сарајеву, вилајетски архив бр. 211 (76))

²⁾ У прољеће 1876 г. доставио је храну Никшићу и Ахмед Мухтар-паша, али је при том имао осјетних губитака.

Прегледајући архив бос. вилајета наишао сам на извјестан број тур. аката, који се односе на Никшић из овог времена, те ћу их на одговарајућем мјесту цитирати.

³⁾ 8 новембра 1272 год. (20. XI. 1876.) неки Хф. Мустафа Пзет из Никшића шаље бос. вилајету писмо, у коме износи, да је лед уништио љетину, да је због тога поклато много стоке, те пошто је град већ годину дана отсјечен, да у њему влада глад и помор. — Вилајетски архив бр. 172/76.

⁴⁾ Вилајетски архив бр. 171/77.

⁵⁾ Депешом од 4/16 јуна 1877. Сулејман-паша је јавио бос. вилајету, да је 30 маја (11 јуна) кренуо с војском из Крстаца и након доста потешкоћа у путу стигао у Никшић са храном за војску (за годину дана) и становништво

њихове даље операције. Турци су били присиљени повући све своје снаге према Дунаву. Тада је кнез Никола одлучио да заузме Никшић.

Опсада овога града трајала је од 9 јула до 27 августа (21. VII.—8.IX.). Њу је у својим мемоарима («Опсада града Никшића 1877 г.») описао Војвода Гавро Вуковић. Међутим о току опсаде постоји још један необјављени докуменат. То је извјештај никшићког наиба Хусејн Рухи Ефендије, који је за вријеме опсаде био у Никшићу. Он је тај свој извјештај написао на турском језику и послао га 11/23 септембра 1877 г. херцеговачком мутесарифу, који га је даље спровео бос. вилајету, а овај претсједништву владе у Цариграду.

Тада је у вилајету био писар наш познати кроничар Кадиф Мухамед (Енвери) и он га је преписао и то у два примјерка: један за вилајет, а други за се. Овај други препис он је прикључио својој хроници, гдје га је такођер у цијелости унио.⁵⁾ На крају је дао напомену о Хусејн Рухи Ефендији, да је из Сребренице и да се је звао Ђозић.⁶⁾

Сравнио сам наведени извјештај с мемоарима Вој. Вуковића. Они се углавном слажу, као што ће се моћи видјети код превода тог извјештаја. Уколико се разилазе, то сам назначио у напоменама. Главна разлика састоји се у том, што Вој. Вуковић истиче, да је Град коначно предао сам командант Скендер-бег, док Х. Рухи Ефенди каже, да је одлуку о предаји Никшића донио Скендер-бег заједно с претставницима грађана и војске. Иначе је извјештај врло интересантан и оригиналан. Његова је вриједност тим већа, што га је писао очевидац из опсједнутог града и то одмах послје предаје, док су му сви догађаји били у свјежој успомени. Уз то треба напоменути, да је писац био судија у Никшићу и да је био у контакту и с грађанима и с турским војним руководиоцима. У том својству он је учествовао и при рјешавању, да ли ће се Никшић предати или неће. Обзиром на његову важност доносимо га у српском преводу.

(за 5 мјесеци). Сутра креће, да се споји са скадарском војском. — Тур. архив *Manuscripta turcica*, бр. 2259.

12/24 јуна јавно је бос. вилајету, да је након седмодневне борбе у остршком кланцу успио доћи у Служ са 38 табора војске. Вилајет је одмах о том извјестно Порту. — Ибид., бр. 2790.

⁵⁾ Ова хроника има 28 свезака са преко осам хиљада страница у рукопису. Један њен примјерак налази се у Гази Хусревојевој библиотеци у Сарајеву. Наведени извјештај је у 26. свесци. Њега је М. Кадиф завео 15. II. 1294 год. (12. III. 1878.). Овај је извјештај био повод, да се је Кадиф одлучио да отпочне писати своју хронику, и то је први прилог његовог дјела.

⁶⁾ Из дописа упућеног бос. вилајету од стране министарства финансија од 15 сафера 1295 год. (20. II. 1878.) види се, да је Хусејн Рухи Ефенди, након повратка из Никшића, постављен за наиба у Љубињу почетком зулхидета 1294 г. (7. XII. 1877.) уз мјесечну плату од хиљаду гроша. Вилајетски архив бр. 58/78.

Извјештај Хусејн Рухи Ефендије (Бозића) о опсади Никшића 1877 године

»Борбе и догађаји од почетка нападаја Црногораца на мјесто Никшић до његовог краја према мојим запажањима износи се прилично вјерно у девет одломака како слиједи.

Први одломак — Царска војска под заповједништвом маршала Сулејман-паше кренула је из Никшића петог јуна деведесет треће године.⁷⁾ У маршаловој заповијести, која је стигла деветнаестог споменутог мјесеца, јављено је, да је с потпуном побједом прошла кроз кланац Исторок (Острок)⁸⁾ и да се је састала са скадарском војском те да ће одатле кренути на Реку (Ријеку) и Цетиње. Управо када се је очекивао такав покрет царске војске, Брђани⁹⁾ су двадесет седмог јуна рано ујутро испалили из кланца Исторок (Острок) 21 празни топ. И тога дана доста се је Црногораца спустило у пустињу Исливје (Сливје), која се налази на десној страни Никшића. Када је неколико људи од никшићких грађана отишло и питало за узрок испаљивања топова, рекли су, да је Русија прешла Дунав, да је царска војска отишла према Балкану и да пуцају из топова ради весеља. Слиједећег дана Црногорци који су се тамо спустили почели су да се разилазе по пустари Исливје (Сливје) и да косе и купе ливаде, које се ту налазе, те да се полако приближавају Никшићу и да се разилазе по странама Озреника и Глађине (Клачине).¹⁰⁾ Од тога дана до осмог јула провели су вријеме у кошењу ливада Исливја (Сливја), Озреника и Студенице (Студенци).

Други одломак — Осмог јула неколико Црногораца напало је на батаљонске животиње водоноше и на животиње грађана, које су пасле на мјесту званом Иштедим (Штедим), које се налази на сјеверо-западној страни Никшића, и стушили су у борбу с три војника који носе воду и с неколико грађана, који су се ту налазили. Једног су војника водоношу лако ранили у десну руку, а од грађана су убили Ахмедагу и отели и одвели три животиње водоноше. Након тога се је опазило, да се Црногорци скупљају на је-

⁷⁾ Заправо 1293 финансиске године («senei maliye», тј. 5/17 јуна 1877 год. У овом извјештају дани су означавани по старом календару.

⁸⁾ Наша мјеста Острок, Сливје и Штедим у извјештају се наводе према турском изговору Исторок, Исливје, Иштедим.

⁹⁾ На неким мјестима извјештаја стоји Брђани («Daglu-lar»), а на другим Црногорци («Karadaglu-lar»). Кнез Никола назива се већином »књаз«, а на неким мјестима »принц«. У другим турским документима сусреће се израз »Reisi Sebel«, што значи »Главар Брда«.

¹⁰⁾ Превод је вршен према препису извјештаја упућеног вилајету. У њему је написано Гладина, што се арапским писмом пише слично као Клачина.

^{*}) Јевто Милетан Николић, чувени јунак и начелник ослобођене Жупе Никшићке и Озренића од 1858 г. и даље. (Уредништво).

дан бријег на споменутој страни и да праве утврђења. Да би се одатле одбили, испаљено је из царске тврђаве педесет топова, те су с тог мјеста одбачени и одбијени.

Сутрадан деветог Црногорци су се приближили са својом дјецом и породицама на три хиљаде корака удаљености од Дјевојачке куле («Kiz kulesi»), која се налази на мјесту званом Чађалица, поставили шаторе и ту се настанили. Кад је примијећено да косе ливаде које се налазе на том мјесту, то се није могло поднијети, те је одмах из тврђаве довучен један топ на споменуто мјесто и испаљено неколико зрна на њих. Али обзиром да је удаљеност била велика, од тога није могло бити дејства. Зато је на споменуто мјесто довучен други, наиме један од крупних топова, што их је оставио маршал Сулејман-паша приликом своје посјете Никшићу. И када је испаљено 20 зрна, Црногорци који су тамо били дошли нису се могли одржати те су побјегли, пошто су им страдала два човјека и један коњ.

Десети дан текућег мјесеца дошао је опет у село Озреник (Озренићи, Озренићи), које се налази сат и по далеко од Никшића, неки по имену Јефто, по положају начелник наводно у рангу мутесарифа, и позвао граничног коњаника Едхема и његова друга Адема из Никшића, који су се задесили на тој страни као стража која обилази. Приликом разговора он им је саопштио, ка ће црногорски књаз Никола доћи на Никшић, да ће довести топове и са свом снагом ударити на Никшић. »У вези с тим — рекао је он — ми с вама живимо као сусједи толико времена, немојте уништавати своју дјечу. Да узалуд не пролијевамо крв, вријеме је тако дошло. Уистину на земљи нема владара као што је ваш цар. Кад би скупио цигане који се налазе у царској земљи и упутио их на Црну Гору, могао би Црногорце натјерати на послушност. Али шта да се ради, кад Русија напредује од стране Дунава и Анадолије. И пошто је угрозила узвишену државу («Devleti Aliye»), то је она (Турска) све своје снаге тамо упутила. Шта више Осман-паша је с војском отишао према Дунаву. Кад се ово знаде, онда нема никаква смисла узалуд крв прољевати. Књаз вас воли и он ће се смилovati, неће се дирати у ваш иметак, у вашу част и поштење. Дођите, предајте се на вријеме. Поздравите с моје стране никшићке бегове и аге и овако им реците, нека дођу и нека се предају. Сутра да се поново овдје састанемо с вама и с беговима и агама који желе.« Он је тиме завршио говор, па су се разишли. Иако су ову вијест именовани Едхем и Адем разгласили у Никшићу, нико то није послушао нити уважио. И слиједећи дан нико није отишао на споменуто мјесто на разговор.

Трећи одломак — Једанаести дан текућег мјесеца Брђани су упутили један одред својих снага према Горњем Пољу, које се налази сат и по удаљености од Никшића, и опколили куле регуларне и граничарске војске које се ту налазе. Пошто су поставили че-

тири топа те их порушили, заробили су све царске војнике, који су их чували, и задржали их у селу Жупа. Нато су граничари који су се налазили у кули Глачници (Клачини),¹¹⁾ обзиром на њену удаљеност од Никшића и увидјевши да се оваквом притиску Брђана неће моћи одупријети, запалили споменуту кулу ноћу око три сата и узевши са собом муницију и државне ствари коју су били у могућности носити и дошли су без сукоба у Никшић.

Те су ноћи (Црногорци) заузели Требислу (Требијесу, Требјешку) главицу, која је на источној страни од вароши Никшић, а налази се на хиљаду и по корачаја удаљености од Никшића, те су направили утврђења за топове и пушке.¹²⁾

Четврти одломак — Тринаесте ноћи споменутог мјесеца поставили су четири топа у два топовска утврђења, која су направили на сјевероисточној страни од куле »На мосту« (»Köprü-bası kulesi«) на 1200 корака удаљености од те куле, која се налази на сјеверној страни од Никшића у удаљености од десет минута.

Рано у јутро око десет сати ставили су споменуту кулу под разарајућу ватру. Кад су срушили једну њену страну, седма чета регуларног батаљона која се је налазила у кули није се могла одржати и с неколико рањених повукла се је у утврђење по имену Зелена Главница, која се налази пред државним анбаром. Пошто су тога дана заузели, срушили и сразнили са земљом споменуту кулу с наведеним топовима и с оним топовима, које су поставили на Требислој (Требјешкој) главици, испалили су десет зрна у унутрашњост вароши.

Пети одломак — У јулу четрнаесте ноћи напредовали су од куле »На мосту«¹³⁾ и направивши једно утврђење на Стјеновитом брежуљку (»Taslık tepesi«), који се налази изнад ријеке Расток, поставили су на њег један топ и напријед даље на други брежуљак још један топ и према нашем утврђењу Градина (Гредине)¹⁴⁾ на удаљености од хиљаду корака на другом једном мјесту трећи топ и направили су доста пјешадијских утврђења. Слиједећег дана око један сат са наведена три топа и једанаест других, које су

¹¹⁾ Војвода Гавро Вуковић вели за Клачину, да је била највиша и најтврђа кула у околини Никшића. — Опсада града Никшића 1877, стр. 6.

¹²⁾ Вој. Вуковић наводи, да је Требјешку Главницу 11 јула заузео Војвода Врбница послје малог отпора. Он даље каже: »Тако је велика караула према Сланом, Клачина, била оцијепљена од града. Турци је запале и утеку у Град.« — Ибид., с. 6.

¹³⁾ Вој. Вуковић каже ово: »Кула на Дукле, чуварка моста, послје кратког бомбардовања паде. Посада утече у Град. Кула буде одмах разорена. Војска са двије куле у Горњем Пољу се предала истог дана, јер посаде нису могле утећи кроз нашу војску. Књаз је великодушно примио заробљенике, снабдијевао их храном и другим нужним потребама. Ако би се који војник усудио узети од заробљеника ма што било, све му је одузимато и заробљенику повраћено, док је војник подврђаван особитој казни. — Ибид., с. 6.

¹⁴⁾ Према турском тексту може се читати и Градина и Гредине.

поставили на другим странама, укупно с четрнаест топова ставили су под топовску ватру тврђаву (Град), варош и наша утврђења. Али услед топова који су испалјивани из царске тврђаве и јуначке ватре из наших утврђења комбинације непријатеља остале су без резултата. Наиме тога дана непријатељ је у првом реду мислио запалити топовима муницију, која се је налазила у тврђави. Иако је неколико топовских зрна пало на мјесто муниције — нека је хвала (Алаху) — није дјеловало гунтар. Ради тога је муниција од топова и пушака дигнута из свог нарочитог мјеста и пренијета на друго сигурно мјесто.¹⁵⁾

Шести одломак — Царски војници регуларне војске и граничарских батаљона, који су се налазили у Никшићу, и грађани који су могли носити оружје распоређени су око града по махалама Градинској, Херцеговачкој, Пиперској, Дјевојачка кула («*Kız Kulesi*»), Земљана Табија («*Toprak Tabiyesi*») и Грудској, као и на велика утврђења око Црногорске куле («*Karadag kulesi*») испред Анбара и на друге мање тачке.¹⁶⁾ Тако је распоред извршен на 24 тачке. Пошто се неким од ових утврђења нису дању могле слати најнужније потребе, као што су вода, муниција и хљеб, то су уз помоћ никшићких жена слате ноћу.

Циљ непријатељске ватре била су у првом реду утврђења. Дјевојачка кула («*Kız kulesi*»), Градина (Гредине) и Земљана табија («*Toprak tabiyesi*»), која чине кључ Никшића. Јунаштво и храброшћу како ових тако и других утврђења, њиховом устрајношћу и настојањем, каквих примјера није прије било, код сваког нападаја — уз божју помоћ — непријатељ је присиљен да се повуче у бијегу и да за собом остави велике губитке. Дјевојачка

¹⁵⁾ Вој. Вуковић говори о том и вели: »Све што се је досад чинило било је као припрема за озбиљну опсаду. Јула 14. наша мршава артиљерија са Требјешке главнице отпочела је паљбу на Никшићки Град.« Мало даље он истиче, да артиљерија у црногорским ратовима није играла неку важну улогу, али да је у опсади Никшића имала главну акцију. Затим наставља: »На девет ура у јутро зарме наши топови са Требјешке главнице бомбардујући Град и варош. Књаз са страним заступницима и пратњом заузео је у десно мјесто, да посматра дјејство наше ситне артиљерије. Та грмљавина топова трајала је до двије уре и по послјије подне. Турци су одговарали кавалерски на сваки метак, метком, само из бољих топова, него што су наши били.« — Ибид., с. 7—8.

¹⁶⁾ Махале су се називале по братствима. Петар Шобајић наводи, да је беговска кућа Мушовића, који су били капетани, становала у Попима с јужне стране града. Њихова се махала звала Мушовина. Херцеговачку махалу основали су херцеговачки муслимани, а налазила се је испод самог града. Уз Херцеговачку махалу налазила се је Подгоричка. Даље је била Спущка махала. Око колског пута за Подгорицу пружала се је Пиперска махала. Велик дно нове вароши заузимала је Кучка махала. На сјевер од Херцеговачке махале настављала се махала Феризовића. Крајњи сјеверни дно града заузимале су куће Груда. Тај се крај и данас зове Грудска махала. О томе опширније види: П. Шобајић, Никшић — Оногшт — Београд 1938, с. 74—80. Он не спомиње Дјевојачке Куле нити Земљане Табије, које су у горњем извјештају наведене.

кула је изгорила трећег дана, откако је стављена под топовску ватру. Друга чета регуларне војске, која ју је чувала истрајала је и држала се је иза камења околу куле до деветог августа. Али с два топа, која су од 13 јула била одређена против споменуте куле, и с другим једним топом који је тога дана ноћу донесен до Арслан-бегова млина, који је ближи од пушкомета, споменуто је мјесто деветог августа око девет сати стављено под топовску ватру. Осим тога и с десног и с лијевог крила упућена су у напад четири батаљона пјешадије. Иако су се од девет сати у дан до један сат у ноћи јуначки одупирали против зрна која су на њих бацана из три топа и против нападаја четири батаљона, због недостатка муниције напустили су поменуто мјесто и повули се у утврђење Пипер, које се налази на овој страни. Наведена чета имала је осам до десет рањених и погинулих. Пошто се муниција дању није могла слати у споменуту кулу, то они нису могли издржати до ноћног слања муниције од стране команданта.

Седми одломак — Двадесетог августа дошло је једно писмо на српском језику с потписом Петра Стефана,**) таста принца Николе, у коме је стајало, да седам никшићких бега и ага дођу на одређено мјесто изван Никшића на краћи разговор, а у случају недолажења да одговоре. Али људи којима је дошло писмо нити су отишли на разговор, нити су одговорили.¹⁷⁾

Осим Дјевојачке куле, која је споменута у шестом одломку, они су до 24 августа нападали на наша утврђења дању с топо-

**.) Војвода Петар Стеванов Вуковић (Уредништво)

¹⁷⁾ О овом Вој. Вуковић даје детаљније податке. Он вели: »Све је било приготовљено за бомбардовање 21. августа. Књаз није хтио отпочети бомбардовање прије него се јави Скендер Бегу о понуди о предаји. Он изабра једног између заробљеника турских и посла у Град са следећим порукама: »Чули сте, да су ми дошли велики опсадни топови из Русије, којима ћу све око вас порушити. Мени је жао дјецу и нејач што ће од мојих тонова да пострадају. Ја сматрам за хуману дужност опоменути вас, да не чините, да се пролијева крв узалудно, већ предајте се и спасите се. Ја вам дајем моју Књажевску и војничку ријеч, да ћу дати Бегу потпуну слободу, да са војском иде у Турску куд хоће. Даћу му војску и коње, да понесе све војничке покретне ствари осим тонова. Једном ријечју, учинити ћу све могуће олакшице, да сербез може у Турску. Све ово чиним из хуманитарних осјећаја, да се не пролијева узалудна крв, а не, е се бојим е нећу са мојим Црногорцима освојити Град Никшић, да је тврђи од Видина.«

Изасланике пустише у Град, који изјавише жељу, да желе говорити са Скендер Бегом. Он им се није дао видјети, већ је послао неке грађане са неколико официра, да чују Књажеве поруке. Бегови изасланици рекли су Књажевим, да они неће да чују поруке послате, преко турских предалица, већ су изјавили, да желе диванити са Књажевим људима. На ту турску примједбу Књаз посла свога парламентарара Милована Бошковића, личног тјелохранитеља са једним писмом горње садржине. Писмо је написано од стране В. Петра, а не од Књажеве. Турци приме парламентарара на крају вароши, код куле зване »Црногорска Кула«. Ту им је предао писмо са захтјевом да одговоре на писмо сјутра до подне. Ако не одговоре, знак је продужења непријатељства.« Наведено дјело. с. 29.

вима, а ноћу с пушкама и на тај начин угрожавали никшићки положај. Али и поред тога — уз помоћ његовог величанства апсолутног створитеља — били су присиљавани на повлачење у нреду.

Осим нешто муниције већег калибра и нешто мањег калибра те 480 које је оставио четврти батаљон и око 30 сандука пушчане муниције (**»igneli«** — за пушке на иглу), коју је с машином споменутог батаљона дао израдити мајор Хаџи Нурага, није било друге муниције. Од почетка до краја борбе трошила се је ова муниција само онолико колико је било потребно. Пошто је у оваквим дуготрајним борбама врло тешко прибавити довољно муниције за пушке на иглу (**»igneli tufenk«**), спала је њена муниција скоро на нулу. И то је стаје унијело страх и пометњу код сваког. А у вријеме када је потешкоћа због несташице воде достигла највећи степен, захваљујући киши — коју је подарио његово величанство дароватељ свих добротинастава — и бунаревима ископаном унутар Никшића, није више било толике оскудице у води.¹⁴⁾

Осми одломак — У уторак 23 августа примијећено је, да од моста долази један Црногорац с бијелом заставом у руци право према Никшићу. Обзиром да је у руци имао заставу, на њег није пуцано из утврђења која се налазе на тој страни. Кад је дошао близу утврђења и упитан шта хоће, те кад је рекао: **»Команданта пуковника Скендер-бега тражи књаз Никола на мосту«**, задржан је ту, и ствар је саопштена наведеном Скендер-бегу. Пошто су именовани заповједник и мајор Хаџи Нури-ага разговарали са споменутим Црногорцем, те од стране наведеног заповједника дат одговор: **»Сјутра у четири сата бићете извијештени, да ли ће се преговарати или се неће преговарати, сада је вечер«**, споменути Брђанин се је вратио.

Слиједићи дан у сриједу одржан је под претсједништвом пуковника Скендер-бега скуп у Хаџи Муратовој џамији са Хаџи Нури-агом и Емин-агом, те с командантом одреда регуларне војске и са мном и истакнутим грађанима. Од стране именованог заповједника речено је том скупу: **»Принц Никола позива ме на мост ради разговора. Изгледа ми, да књаз мисли, да се Никшић преда. Да ли је zgodно ићи и преговарати? У резерви имамо на једног војника 20 тучета муниције за пушке на иглу и нешто муниције малог калибра, друго нема. Овдје су аге мајори (**»binbası-aga-lar«**), ако сам штогод погријешио, нека исправе.«** Тако је поставио питање.

О стране скупа донесен је овај закључак: **»Нећемо се предати, борићемо се до краја, с каменицама. Пошто се претходно установи, да ли је књаз на мосту или није, нека оду од сваке махале**

¹⁴⁾ Из једне депеше, коју је вилајет 15/27 августа упутно претсједништву владе, види се, да је Скендер-бег извјештавао о оскудици Никшића у води и муницији. — Турски архив Зем. музеја, *Manuscripta turcica* br. 2798.

по један човјек и Хаџи Нури-ага и Скендер-бег и нека кажу, да ћемо се предати, али нека траже једну седмицу рока. Тиме ћемо добити на времену.« С тим се је закључком скуп разишао.

Наведени Брђанин опет је дошао на споменуто мјесто са заставом у руци. Када је рекао: »Књаз вас тражи«, именовани Хаџи Нури-ага отишао је с једним човјеком, који познаје књаза, на мост и видио књаза. И када је донио вијест, да се тамо налази, командант Скендер-бег и Хаџи Нури-ага и од грађана Пашо-ага из Подгоричке махале, Мула Нушџо из Феризке махале, Салко-ага из Грудске махале и Хаско-ага из Кучке махале отишли су на мост и разговарали са књазом.¹⁹⁾

Након чашћења кафом и чабуком принц Никола је стварно тражио предају Никшића и рекао: »Да дадем двије хиљаде коморе, нека изнесу све државне ствари што припадају војсци и топове, а од грађана који желе нека остану, а који не желе нека такођер иду са својим иметком, чашћу и поштењем. Нема смисла крв прољевати.«

Скендер-бег: »Ваш је приједлог једно важно питање. Ради тог важног питања потребно је прикупити мишљења посебно и од стране војске и од стране грађанства. Међутим сви су војници и грађани на положајима (у утврђењима). Допустите нам десет дана рока, да можемо са свима разговарати. Затим ћемо вам дати на ово одговор.«

Принц: »Имате два сата рока. Кроз два сата тражим одговор.«

¹⁹⁾ Код Вој. Вуковића ово је нешто другачије изнесено. Ту стоји: »Сјутра дан, послје првог бомбардовања руским топовима, поново се отпочеше преговори о састанку са Скендер Бегом. Бег не смијаше оставити Град бојећи се од никшићског издајства. Он се бојао и од Црногораца, да га не убију без Књажевог знања.

Књаз сиђе под Здомиром, да очекује чланове из Града. Очекивало се до 11 ура хоће ли миралај изићи из Града или не. Књаз у нестрпљењу посла парламентарара, да се питају Турци каква им је намјера. Турци одговорише, да ће миралај изаћи, али само до моста на Дукле и даље неће прелазити. Књаз није хтио силазити до моста, већ посла В. Петра Вукотића на састанак. Миралај не одржа ријеч о доласку до моста, јер се бојао пријеваре, већ посла једног бинбашу, да пита хоће ли га Књаз одиста примити. Књаз нареди бинбашу, да каже Миралају, да ће га примити под Здомиром и да може слободно доћи на његову ријеч. Бинбаша отрча и каже миралају, да ће га Књаз примити. Књаз нареди, да се заповједника Града дочека са војеним почастима. Једно одјељење коњаника из Књажеве свите, да сретe миралаја између наших и турских стража.

На уру и по, по подне, изађе Скендер Бег са тридесет бираних грађана Никшићских и дође под Здомиром, на састанак с Књазом. Књаз окружен главарима Црногорским и Херцеговачким прими Миралаја са депутацијом грађана свечано. Књаз сједи Бега уз десно кољено, остали посиједаше по старјешинству. Пошто Турци добише дозволу, да посједају слободно, отпочео је озбиљни разговор. — Ибид., с. 30—31.

Хусејин Рухи Ефенди спомиње у свом извјештају само четири грађанина. Међутим према закључку у Хаџи Муратовој џамији требало је да иде из сваке махале по један претставник. Можда је остале изоставио.

Скендер-бег: »За два сата човјек се не може споразумјети ни са својом породицом. Уствари међутим треба се споразумјети са свом војском и грађанством.«

Принц: »Имате рока сјутра до четири сата. Обавијест, да ли ћете се предати или нећете, очекујем сјутра у четири сата.«²⁰⁾

Послије тог његовог одговора дошли су у Никшић. На састанку, који је опет поново одржан у Никшићу, донесен је закључак, да се неће предати. У четвртак слиједећег дана јављено је књазу, да се неће предати.

На ово се је књаз наљутио те је издао заповијест, да се пуца на Никшић из осамнаест топова. Почевши од шест сати до три сата ноћу, не дајући никаква одушка, са четири стране вршили су притисак на никшићки положај са осамнаест топова. До тога дана Брђани нису имали више од четрнаест топова, а и топовска зрна нису била тежа од 4,5 оке, што се је сазнало мјерењем. Пошто су зрна од четири топа, која су тога дана довукли, била тешка око девет ока, рушили су оно мјесто на које би пали. Ноћу око један сат с плотовима и колима, како метак не би могао проћи, навалили су из поља на Земљану табију («*Toprak tabiyesi*»), која се налази на источној страни. Чета која ју је чувала, пошто је увиђела да неће моћи одољети, била је присиљена на узмицање и повукла се је у тврђаву. Те ноћи од топовских зрна бачених с нашу страну један је топ Брђана постао неупотребљив, што се је сазнало из изјава Брђана.

²⁰⁾ Ово је код Вој. Вуковића изнесено у нешто другачијем смислу. Он састанак приказује овако:

»Књаз отвори збор овим ријечима: »Послије толике муке и јуначке борбе предлажем предају под условима, изложеним у писму од 11 августа.« Скендер-Бег, ма да је по нешто српски знао, али је по турском салтанату одговарао преко драгомана, по турски. Ја знам да ми се треба предати прије или послје. Увјерен сам, да сам испунио своју дужност војничку према цару, да ме неће ни у чему крива наћи. Доста сам се јуначки борно, ево већ два мјесеца. Видим да је свега доста било, али се ја за све не питам. Ја са мојим аскером и да би се предао, не смијем од Никшићких грађана, који су се по неколико пута заклели, на ћитану, у цамији, да се неће никад предати, већ да ће сви изгинути. Ево вам грађана Никшићких, питајте их шта они мисле. Књаз прими са задовољством изјаву Скендербега, с тијем поново му изјави, да ће му дати изаћи из Града с војничким почастима, да стража стражу замијени, да све покретно, као и оружје понијети могу собом, осим топова. Да ће војску снабдјети довољном количином хране до турске границе. Скендер-Бег захваљујући Књазу на великодушним попустима изјави, да он прима све што се аскера и Града тиче, а да за Никшиће не одговара. Затим Књаз се обрати на грађане Никшићке са дугачким говором, којег скраћујем, да се не би потворивао. Имам велику муку, да задржим Црногорце, да Град на јуриш заузму. Кад би га на јуриш заузели, све би срушили, све би посјекли, да вам се траг по трагу ископа. Ако се мирно предате избјећи ћете сва зла, сачувати ћете животе и имање итд. Никшићани су држали од страха. Ако останете мојим поданицима, бићете слободни као моји Црногорци. Ако бих опет заратио с Турском, задајем вам ријеч, да вас не бих узимао у војску. Сад грађани Никшићки, бирајте, које хоћете. Мени моја вјера заповиједа, да вам савјетујем предају.« — Ибид., с. 31—32.

Девети одломак — Поново 26 споменутог мјесеца у петак од осам сати у дан до три сата ноћу Брђани су држали никшићки положај под жестоком топовском ватром. Те ноћи од кула покривених сламом изгорило је од топовских зрна приближно 30-40 кула. Исте ноћи око пола један сат непријатељ је навалио на сва утврђења. Иако је од стране царске војске и грађана изванредно и јако одговорено на непријатељски нападај, због недостатка муниције — као што је објашњено у осмом одломку — заузето је од стране непријатеља утврђење Пипер, које се налази на десној страни од Никшића. Пошто се није било могуће одржати у утврђењу Херцеговина и у Градини и у осталим утврђењима, која се налазе у истој линији, те пошто код сваког појединог војника није било муниције више него само по два до три тучета, то су се царски војници и грађани након губитака повукли, једна група по околним долинама, а друга група у царску тврђаву.

Слиједећег дана изјутра образован је у тврђави као и прије један скуп, састављен од стране војске и од стране грађанства. Због недостатка муниције, као што је споменуто, и због недоласка помоћног одреда бивши присиљени, у суботу 27 августа је закључено, да се повуку у Гацко у случају, да се од стране књаза допусти да царски војници и грађани, бивши под оружјем, могу узети са собом своје ствари, које су у стању носити. Пошто је и књаз Никола пристао на споменути закључак изузев топова и намирница, то је наведеног дана до вечери војска и двије трећине грађанства изашло на мјесто звано Горње Поље, које се налази на два сата удаљености од Никшића. И ту се је те ноћи преноћило.²¹⁾ Слиједећег дана под пратњом једног батаљона Црногор-

²¹⁾ Вој. Вуковић истиче, да је стање у самом граду било очајно, али да се нико није усудио да говори о предаји, те закључује: »Зaista пало је очајно искушење на одиста јунаке Никшићке, под чијим теретом оправдано је тражити свако средство за спасавање. Но упорни грађани тражили су смрт, јер неће да падне проклетство на њих и њихово потомство за гажење заклетве.« (Ибид., с. 35--36).

Он даље наводи, да се је Скендер-бег бојао, да га Никшићи не убију, те да је тражио од Књаза, да га заштити, па наставља:

»Књаз нареди В. Пламенцу, да са свом војском уђе у варош са најстрожијом наредбом, да се не би ма ко усудио ништа таћи грађанима, под пријетвом смртне казне. Војска уђе у варош, стаде у колонама, док В. Пламенац заузме град са четири батаљона, које је за то одредио. Миралај на захтјев књажев, врати се у град и стави се на челу гарнизона. У повратку Црногорци су јаком снагом опколили Миралаја, да га не би какав фанатик убио.

Миралај при предаји града књазу, изговорио је ове ријечи: »Предајем град, топове и све друго царско, што је под мојом командом било, али не одговарам за Никшиће, који су изгубили свијест, те не знају шта раде.« Пошто се вратио поновио је са страхом грађанима, да он одлази с аскером, већ нека иду, да се поклоне књазу, јер су од сада његови подајници. Бег спусти се из града с низамом, прође улицама вароши у колонама, изиђе здрав и поје под Здомиром, да се још једном поклони књазу.

Црногорци заузеле град и варош. Бег с аскером отиде, Никшићки грађани останаху како су се подијелили на братства. Свако братство одређивало

раца за три дана дошло се је у Гацко.²²⁾ Један дио становништва који је остао у Никшићу повлачи се постепено према Подгорици, а један дио према Гацку.

Када је први батаљон регуларне војске изашао из Никшића и дошао у књажев штаб, он је лично са три батаљона поздравио наш батаљон, а затим је рекао: »Према 16.000 војника и 18 топова, које сте ето видјели, ваша истрајност кроз 48 дана — и поред тога што вас је војника и грађана било хиљаду пушака — учинила је то, да вам свака одаје признање и похвалу. Ради овог невиђеног вашег јунаштва ја сам вас поздравио. Нека сте слободни с вашим стварима и с вашим оружјем.«²³⁾

Заиста, према приближној процјени, Брђана није било мање од 15.000. Да није било недостатака у муницији, Црногорци дуго времена не би били учинили ништа друго него бескорисно обилазити Никшић. Јер у отпору царске војске, која се је налазила у Никшићу, од најнижег војника до највећег официра, који је под цијену живота чуњен с њихове стране за чување вјере и отаџбине, као и у светој дужности не само мушког становништва него и њиховог женскиња, које је пјевајући набожне пјесме носило воду, муницију и хљеб у сва утврђења и поред тога, што су с обе стране падала топовска и пушчана зрна као киша, није било никакве мањкавости. Због тога они су заслужили, да им се имена запишу на најсјајнијим страницама свјетске историје.

Што се тиче губитка, према мојим подацима које сам добио у књажевој војсци, Брђани су имали близу три хиљаде мртвих и рањених, а с наше стране — хвала Алаху — сигурно није било више од двије стотине и двадесет мртвих и рањених царских војника и грађана.²⁴⁾

Молим се, да његово величанство дароватељ свих добротина, који пружа помоћ вјери, учини побједником нашег господара цара, који је наш прави добротинитељ који не тражи хвале, и овај исламски свијет и османлијски народ, који му је повјерен и који се налази под царским окриљем спаса, те да их помогне против свих непријатеља вјере и отаџбине. Желим, да Никшић — уз духовну помоћ великог посланика и с обилном срећом царском — буде поново враћен, па да се његови грађани врате на

је депутације, пријављивало их В. Пламенцу, да им дадне пратнице, да их воде пред књаза. (Они су срушени долазили пред књаза, честитали му град, али ријеч о предаји нијесу изговарали.« — Ибид., с. 38.

²²⁾ Вој. Вуковић вели ово: »Пошто је све уредио у граду и вароши, књаз се вратио у Горњем Пољу. Ту је нашао Бега с аскером и неким грађанима. Сјутра дан, књаз је дао неколико стотина коња, да испрате Турке до Крсца.« (Ибид., с. 39)

²³⁾ Овога нема код Вој. Вуковића. Он једино вели, да је Књаз одлично примио Скендер-бега и да му је вратио сабљу, коју је у знак предаје положио, да ју с чашћу носи, као храбри борац.

²⁴⁾ Вој. Вуковић не даје података о губицима.

своја огњишта. Завршавајући тиме усуђујем се да с мањкавошћу поднесем ова моја излагања. У том погледу заповијест и висока наредба припада оном који има право да заповиједа.

11 септембра 293 године (1877).

Хусејн Рухи
слуга који се за вас моли,
бивши наиб за срез Никшић.«

Командант Никшића пуковник Скендер-бег 28 августа (9. IX.) послао је команданту херцеговачке војске Салих Зеки-паши писмо, којим га је обавијестио о предаји града. То писмо гласи:

»Потрошивши како треба сву муницију у жестоким борбама с топовима и пушкама, које су вођене дан ноћ, и бивши притијешњени са свих страна, 27. текућег мјесеца, а 48. дан од отварања топовске ватре, Никшић је био присиљен предати се Црногорцима. Обзиром на ванредно јунаштво царских војника и грађана, које су показали за вријеме опсиједања, Црногорци су пристали, да царски војници под оружјем, а такођер и грађани, са својим иметком, који су у стању понијети, могу отићи у Херцеговину. Пошто су рањеници и болесници остављени на повјерење у Никшићу до њиховог оздрављења, данас се је под пратњом једног батаљона Црногораца дошло до Ноздара. Пошто двије трећине грађана сели заједно са својом дјецом, те је кретање споро, то ће се у Гацко моћи доћи истом у уторак (30 авг., односно 11 септ.). Очекујем високу заповијест, која ће се издати у погледу спомених и мене и царске војске.«

У спроводној депеши од 29 августа упућеној бос. вилајету дивизиски генерал Салих Зеки-паша вели ово: »Писмо које сам овог часа добио од пуковника Скендер-бега наведено је најжалост горе. Извјештавам, да ће се настојати, да се војска и грађанство, чији се долазак очекује сјутра, добро смјести, а о стању ће се извјестити након њиховог доласка.«²³⁾

Прије тога на дан (28. авг.) турски конзул у Дубровнику Даниш Ефенди депешом је јавио херц. мутесарифу, да се је град Никшић, према званичним депешама са Цетиња, предао. Херцеговачки мутесариф Мустафа Хулуси одмах је о том извјестио бос. валију, а он опет Порту, изражавајући сумњу у тачност тих вијести.

У другој депеши истог датума тур. конзул саопштава, да са свих страна долазе службене вијести о предаји Никшића. Уједно додаје, да му је Хафиз Паша, који се налази на ријечи Тари, напоменуо, да би његово кретање напријед било бескорисно и опасно.

²³⁾ Кроника М. Е. Кадића, св. 26, с. 371—381.; Тур. архив Зем. музеја Инв. архиве за укњижбе исправа бр. 3188.

Мутесариф то доставља бос. валији, али не мисли, да је Никшић пао.²⁶⁾

Када се је сазнало за право стање, настало је велико изненађење и пометња. То се најбоље види из вилајетске кореспонденције.

2/14 септембра 1877 г. новоназарски командант Хаџиз Ахмед-паша пита депешом бос. вилајет, какво је стање послѣ пада Никшића у кулама и кланцу Дуга и у утврђењима нахија Пива и Зупци. Слиједећег дана вилајет му одговара, да су у рукама војске, али не зна какво је стање. Уз то додаје, да је један одред Брђана под командом Петра Стефана^{***)} дошао на два сата удаљености од Гацка. Салих Зеки-паша оставио је у Гацку четири табора војника и два топа под командом Смаил-бега и вратио се у Мостар. То је проузроковало узнемиреност код становништва Гацка и Невесиња.²⁷⁾

У једном допису од 3/15 септембра 1877 г. упућеном Салих Зеки-паши вилајет пита, зашто се је вратио у Невесиње, и наређује му, да подузме што је потребно, да се и с Гацком не би догодило оно што и с Никшићем.²⁸⁾

Шифрованом депешом од 7/19 септембра Порта наређује вилајету, да се из Босне пошаље 5 батаљона војске са 4 крупова топа. Надаље извјештава, да је за херц. команданта постављен Али-паша, командант у Бањалуци.²⁹⁾

Командант Гацка пуковник Смаил-бег шаље 14/26 септембра вилајету подужу шифровану депешу. У њој истиче, да је одлазак херц. команданта у Мостар одмах послѣ пада Никшића неповољно утицао на становништво и војску у том крају. Због тога су се куле у кланцу Дуга као и војска у билећким утврђењима на прву појаву Брђана предали. Војници из тих утврђења упућени су од стране црногорске команде једни на ову, а неки на другу страну. Брђани су такођер навалили на 4 чете војника под заповједништвом мајора Рагиб Ефендије у Пиви те пошто су из даљине топовском ватром порушили касарну и куле, војска са два застарјела топа није се могла одржати и била је присиљена напустити

²⁶⁾ Вилајетски архив, бр. 201/77.

Још прије предаје Никшића бос. вилајет је настојао, да становништво Херцеговине уздигне и одушеви за рат, али у том није имао успјеха. То се јасно види из депеше мудериса Февзи еф. (Миљевића) из Мостара, којег је вилајет тамо послао. У тој депеши од 29 августа 1877 г. (по ст. кал.) он вели да се је пронијела вијест да је Никшић заузет, а затим додаје, да и поред свега његовог настојања није могао потакнути мостарске грађане на рат »због извјесних разлога«. Зато он сматра, да треба хитно послати у Мостар Мустешар-пашу (Костан еф.) и хатиба Цареве џамије. — Вилајетски архив, бр. 153/77.

^{***)} Војвода Петар Стеванов Вуковић (Уредништво)

²⁷⁾ Ибид., бр. 119/77.

²⁸⁾ Ибид., бр. 118/77.

²⁹⁾ Ибид., бр. 246/77.

положаје оставивши оружје, муницију и остале ствари. И те су ноћи дошли у Гацко. На крају тражи помоћ напомињући, да у вароши нема топова, с којима би се могло супроставити далекометним црногорским топовима.

Препис овога упућује вилајет Салих Зеки-паши с налогом, да учини што је потребно, да би се Гацко спасило од нападаја. Такођер о свему извјештава и претсједништво владе.³⁰⁾

С друге стране Хафиз Паша депешом од 14/26 истог мјесеца пита бос. вилајет, шта је са С. Зеки-пашом, какво је стање у Билећу и на другим мјестима, и у којем правцу Црногорци врше покрете својих одреда. На то вилајет одговара, да је Салих Зеки-паша резријешен дужности и да је на његово мјесто постављен Али-паша из Бањалуке. Брђани су узели и Пиву. У Мостару има 28 табора и доста помоћне војске, али до сада нема никаквих покрета.³¹⁾

У другој депеши из Митровице од 18/30 септембра 1877 г. Хафиз Паша пита бос. вилајет, какво је стање послје пада Никшића и како је поступљено према муслиманском становништву. Видајет му одговара, да су куле у Зупцима и тврђава Клобук у тур. рукама. Становници Корјенића преbacили су жене и дјецу у Требиње, а мушкарци су остали да чувају куће. Све куле у кланцу Дуга пале су без борбе у руке Брђана. Затим су Црногоци кренули према Крстачу.^{****)} Пиви и Гацку. И куле Пиве након дводневне борбе предале су се. Брђани су пристали, да војници из кула Дуге могу отићи у Скадар, а они што су се налазили у Никшићу и Билећу да могу ићи у Херцеговину. Послије заузимања Никшића Брђани нису рушили стара утврђења, а нису подизали ни нова. Муслиманском становништву дали су рок од један мјесец дана, да се одлуче, да ли да иду или да остану. У Херцеговину отишло је 2200 душа, а за пренос ствари и дјеце дали су им комору. Породица Мушовића и неки други нису још напустили Никшић, али изгледа, да ће овамо доћи, пошто сврше неке полове.³²⁾

Тур. конзул у Дубровнику Даниш Ефенди упутио је 18/30 септ. 1877 г. шифровану депешу војној команди у Мостар. У њој се наводи, да је црногорски принц послје заузимања Никшића заузео обрамбени став и да је војску смањио за неколико батаљона, али да му је Русија препоручила, да настави с покретима војске у Херцеговини, да би тиме потакао Аустрију, да пошаље војску на османлијску границу. Видајет је о том одмах извјештено претсједништво владе и двор.³³⁾

³⁰⁾ Ибид., бр. 110/77.

³¹⁾ Ибид., бр. 111/77.

^{****)} Кстац, негдашње турско утврђење и главно мјесто у племену

Голији.

³²⁾ Ибид., бр. 165/77.

³³⁾ Ибид., бр. 117/77.

Исто тако и бос. вилајет у једној депеши од 23. IX. 1294 год. (5. нов. 1877.), упућеној Хафиз Паши, истиче, да Црногорци послије заузимања Никшића, Билећа и Пиве не подузимају нападаје ни на коју другу страну.³⁴⁾

Из других дописа видимо, да је Аустрија будно пратила кретање црногорске војске и да је кројила планове, како ће упасти у Босну. У шифрованој депеши од 1/13 септембра 1877 г. упућеној бос. вилајету херц. мутесариф Мустафа Хулуси износи, да је становништво узбуђено због предаје Никшића, а за Црногорце вели, да се уздржавају од нападаја. Затим додаје, да га је јучер посетио аустриски вице-конзул и изразио жаљење због предаје Никшића. Затим је напоменуо да не мисли, да ће црногорска војска даље продирати. У разговору омакло се је вице конзулу из уста, да ће Аустрија ући с војском, ако би Црна Гора прешла овамо. Вилајет је одмах о том извијестио претсједништво владе.³⁵⁾

Међутим црногорска војска је након краћег одмора изненада кренула из Никшића и без отпора заузела Билеће, а затим Кланце у Дугој и Пиву. Аустрија је дипломатским путем изразила књазу Николи своје негодовање због преласка у Херцеговину, коју је она сматрала својом доменом. Аустријски делегат барон Темел позван је у Беч на одговорност, што о том на вријеме није извијестио, како би се то спријечило.³⁶⁾ Иза тих операција црногорска је војска отишла на одмор, а турске су снаге остале углавном на линији, која је била утврђена приликом примирја.

Муслиманско становништво града Никшића иселило се је поред тога, што им је књаз Никола загарантовао пуну слободу и настојао да их одврати од сеобе. По мишљењу познатог археолога Еванса, који је ушао у ослобођени Никшић заједно с црногорском војском, узрок томе је био фанатизам и њихов понос, јер су они до тада били свемоћни господари Никшића и нису се могли помирити с тиме, да буду једнаки са бившом рајом и сталним непријатељима Црногорцима. Као што наводи Петар Шобајић, Еванс је гледао како су се сјајни браниоци града, обучени у својим празничним хаљинама, трудили да не покажу и не одају ни један знак жалости и потиштености, него су усправно, поносно и гордо корачали под праћеном побједника.³⁷⁾

Јован Йовић, који се је нарочито интересовао питањем расељавања никшићких муслимана усваја горње мишљење Еванса и Шобајића, али наводи и друге околности, које су утицале, да се они одлуче на сеобу. Он напомиње, да је тада морало бити вјерске нетрпељивости и код Црногораца, коју није могла спријечити

³⁴⁾ Ибид., бр. 162/77.

³⁵⁾ Тур. архив Зем. музеја у Сарајеву, Инвентар архива за укњиже права, бр. 2904.

³⁶⁾ Вој. Вуковић, Опсада града Никшића 1877 г., с. 40—41.

³⁷⁾ А. Evans, *Illirian letters*, London 1878, с. 193; П. Шобајић, Никшић, с. 120.

ни црногорска влада, нити је у том била упорна. Али као узрок њихове сеобе Ивовић је на првом мјесту истакао: 1) потпуни губитак феудалних доходака од кметова и 2) пошто су им приходи били претежно од земљорадње и сточарства, они се нису могли снаћи у новим економским приликама.³⁸⁾ Свакако су и економски разлози били одлучујући фактор њихове сеобе.

Они су се населили у разним мјестима Херцеговине и Босне. Ту их сусрећемо у појединим дописима бос. вилајета, гдје се говори о пружању помоћи у храни и одјећи. У отпору против окупације Аустрије 1878 г. они су узели видног учешћа како у Мостару тако и у Сарајеву.³⁹⁾ Због тога један дио од њих морао је напустити Босну и Херцеговину. Ти су се вратили у Никшић, али се ту нису дуго задржали, него су отишли у Санџак и Косово.⁴⁰⁾

Хамид Хаџибегвић

³⁸⁾ Расељавање никшићких муслимана, Историјски записи, књ. I, св. 5—6, с. 363—368.

³⁹⁾ П. Шобајић, Никшић, с. 120. Хамдија Крешевљаковић, Сарајево у доба окупације Босне 1878. Сарајево 1937, с. 107.

⁴⁰⁾ Историјски записи, књ. I, св. 5—6, с. 363; П. Шобајић, Никшић, с. 116—121.